

РОЗВИТОК МОВЛЕННЄВОЇ ІМПРОВІЗАЦІЇ ВЧИТЕЛЯ У ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ОСВІТІ

DEVELOPMENT OF IMPROVISATION ORAL SKILLS OF A TEACHER IN POSTGRADUATE EDUCATION

Реформування вітчизняної системи освіти передбачає якісні зміни у всіх її складниках. Зокрема, значна увага нині приділяється удосконаленню професійної компетентності педагогічних кадрів, які підвищують свій кваліфікаційний рівень у системі післядипломної освіти, яка насамперед орієнтована на надання сучасних якісних освітніх послуг педагогам на шляху їхнього професійного вдосконалення. У статті йдеться про окремі аспекти розвитку вербальної педагогічної комунікації, а саме таких її складників, як усне мовлення та словесна (мовленнєва) імпровізація вчителя. Це актуальна проблема сучасної педагогічної освіти, адже досконале володіння мовленням є одним із дієвих показників сформованої мовної особистості педагога, його найважливішого професійного складника. Саме у процесі мовлення відбувається обмін знаннями, духовними цінностями, певними моральними, етичними, естетичними установками, а тому вчитель дієво впливає на різні сфери зростаючої особистості: інтелектуальну, когнітивну, емоційну, волюову тощо. У статті названі різні функції усного мовлення як засобу педагогічного спілкування та визначено його характерні ознаки. Доведено, що рівень володіння усним мовленням вчителя напряму залежить від рівня сформованості його словесної імпровізації, яка визначена нами як уміння легко, без затирань, пауз-зависань, слів-паразитів, спонтанно, без попередньої підготовки вільно говорити на будь-яку тему. У статті проаналізовано основні чинники, які впливають на вдосконалення мовленнєвої імпровізації педагога. Окреме акцентування зроблено на культурі мовлення вчителя та охарактеризовано основні його ознаки, над якими слід працювати у процесі післядипломного навчання. Матеріал статті включає, як приклад, конкретні вправи, які можна проводити із вчителями на курсах підвищення кваліфікації. Ці вправи ефективно впливають на розвиток імпровізаційних навичок усного мовлення педагогів.

Ключові слова: професійна компетентність, мовна особистість вчителя, вербальна педагогічна комунікація, усне мов-

лення вчителя, словесна (мовленнєва) імпровізація.

Reforming the national education system requires qualitative changes in all its components. In particular, considerable attention is being paid to improving the professional competence of teaching staff, who enhance their qualification level in the postgraduate education system, which is primarily focused on providing modern quality educational services to teachers in terms of their professional development.

The article deals with some aspects of verbal pedagogical communication, namely such a component as verbal speech and verbal (speaking) improvisation of a teacher. This is an urgent problem of modern pedagogical education, as perfect language skills are one of the effective indicators of the developed linguistic personality of a teacher, his most important professional component.

It is in the process of speech that knowledge, spiritual values, certain moral, ethical, aesthetic attitudes are exchanged, and thus the teacher effectively influences different areas of a growing personality: intellectual, cognitive, emotional, volitional, etc. The article describes various functions of oral speech as a means of pedagogical communication and defines its characteristic features.

It is proved that the level of mastery of a teacher's oral language directly depends on the level of his verbal improvisation development, which we define as the ability to speak freely on any topic, easily, without pauses, filler words, spontaneously, without any preparation. The article analyzes the main factors that influence the development of a teacher's improvisation.

The article emphasizes the teacher's culture of speech and outlines its basic characteristics, which should be developed in the process of postgraduate study. The article includes, as an example, specific exercises that can be done with teachers in development courses. These exercises effectively influence the development of improvisational skills of teachers' oral language.

Key words: professional competence, linguistic personality of a teacher, verbal pedagogical communication, oral speech of a teacher, verbal (speaking) improvisation.

УДК 378.046:316:257

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2020-20-2-26>

Сафарян С.І.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри методики мов
і літератури

Інституту післядипломної педагогічної
освіти

Київського університету
імені Бориса Грінченка

В умовах модернізації вітчизняної системи освіти значна увага приділяється професійному зростанню педагогічних кадрів. Удосконалення професійної компетентності вчителя, підвищення його кваліфікаційного рівня здійснюється, зокрема, у системі післядипломної педагогічної освіти, яка спрямована не на скорочені теоретичні та методичні курси, що дають змогу проводити уроки, спіраючись лише на чіткі методичні рекомендації, а орієнтована на підготовку вчителя до викладання як творчої діяльності.

Одним із вагомих компонентів творчої педагогічної діяльності є мовлення вчителя, його **вер-**

бальна комунікація. Нагадаємо, що *вербальними* ми називаємо засоби, які втілюються у мовленні, окремих реченнях, словах, знаках. *Вербальна* (від лат. verbalis, від verbum – слово) *комунікація* (від лат. communicatio – повідомлення, зв'язок) – це процес взаємного обміну інформацією за допомогою мови (усної, писемної), в основі якого певна система усталених норм, який здійснюється за власними внутрішніми законами та потребує активізації розумової діяльності [2, с. 82].

У наукових дослідженнях проблема розвитку мовленнєвих умінь та навичок, зокрема і словесної імпровізації, розглядається в різних аспектах.

Так, психологічним засадам мовної імпровізації присвячені дослідження В. Роменець, Б. Руніна, І. Страхова. Словесну імпровізацію як процес творчості розглядали Г. Каганович, С. Мальцев, А. Назаров, А. Нікітін, Л. Сабурова, В. Хазан. Питанням вербальної імпровізації в умовах педагогічної взаємодії приділяли увагу В. Кан-Калик, О. Леонтьєв, Л. Савенкова, В. Сластьонін. Проблеми імпровізації як складника усного мовлення досліджували О. Біляєв, Т. Донченко, М. Пентилюк, М. Стельмахович. Про фахову культуру мовлення вчителя на основі розвитку його словесної імпровізації писали Н. Бабич, Л. Мацько, Л. Кравець. Науковці одностайні у тому, що правильно організована імпровізація, зокрема і мовленнєва, дає змогу зняти напругу, актуалізувати знання, залучити учнів до співтворчості, зробити вербальну комунікацію ненав'язливою, привабливою, експресивною та образною.

Досконале володіння мовленням, як один із дієвих показників сформованої мовної особистості, нині є найважливішим професійним складником педагога. Саме у процесі мовлення відбувається обмін знаннями, духовними цінностями, певними моральними, етичними, естетичними установками, а тому вчитель дієво впливає на різні сфери зростаючої особистості: інтелектуальну, когнітивну, емоційну, вольову тощо. Крім того, мовлення формує і загальну культуру вчителя та учня, їхню духовність, рівень розвитку, виховання та освіченості. Зважаючи на це, у системі післядипломного навчання необхідно значну увагу приділяти розвитку мовлення педагогів. У сучасних наукових педагогічних дослідженнях ще не досить висвітлена ця проблема. Тому мета нашої статті полягає у дослідженні окремих аспектів розвитку імпровізаційних навичок усного мовлення вчителя у процесі його професійного зростання, зокрема під час навчання у системі післядипломної освіти.

Мовна комунікація має складну структуру (від фонему до тексту та інтертексту) і виявляється у найрізноманітніших стилістичних різновидах (усне та писемне мовлення, розмовна та літературна мова, діалекти та арго тощо). Зокрема, однією із характерних ознак мовної комунікації є її професійна приналежність, яку ми пов'язуємо із соціолінгвістичним аспектом вивчення моделі (прототипу) мовної особистості педагога. Це поняття у сучасних наукових дослідженнях розглядають як певного типового представника (*прототип*) якоїсь соціальної групи (ми вважаємо, у тому числі і професійної) [4, с. 8]. Прототип (модель) мовної особистості кожної соціальної чи професійної групи, у нашому випадку – педагогічної спільноти, вирізняється певними специфічними ознаками як у вербальній (лінгвістичній), так і невербальній (паралінгвістичній) поведінці. Зокрема, важливою

ознакою сформованості мовної особистості вчителя є рівень розвитку його усного мовлення.

Усне мовлення мовної особистості вчителя, як засіб педагогічного спілкування, є компонентом взаємозв'язку навчання (викладання) та учіння. У процесі навчання та виховання воно виконує різні функції. Вітчизняні вчені І. Зязюн, Л. Крамуценко та І. Кривонос визначили такі із них:

а) *комунікативну*, що полягає у встановленні і регуляції взаємин між учителем та учнями, забезпечує гуманістичну спрямованість;

б) *психологічну*, що передбачає створення умов для забезпечення психологічної свободи учня, прояву його індивідуальності, зняття соціальних затисків;

в) *пізнавальну*, що сприяє забезпеченню повноцінного сприйняття навчальної інформації учнями, формуванню в них особистісного, емоційно-ціннісного ставлення до знань;

г) *організаційну*, що допомагає забезпеченню раціональної організації навчально-практичної діяльності школярів [6, с. 14].

Усне мовлення є ефективним засобом у професійній діяльності вчителя, оскільки за його допомогою вчитель вирішує найрізноманітніші завдання: робить будь-яку складну тему заняття та процес її засвоєння цікавими, творчими, емоційними; досягає взаєморозуміння з учнями, створює ситуацію успіху та відчуття емоційної захищеності тощо.

Усне мовлення, як відомо, завжди відбувається у форматі online і передбачає наявність реальних співрозмовників. Це важливо для вчителя, тому що він може уточнити певні моменти, скоротити пояснення, навести додаткові приклади. Факторами, що будуть впливати на зміну його мовленнєвої поведінки, можуть стати здивування учнів, їхні запитальні погляди, перешіптування, усмішки тощо.

Для усного мовлення притаманні незворотність, поступальне та лінійне розгортання у часі. Неможливо повернутися в певний момент усного мовлення, через що вчитель має мислити і говорити одночасно, що інколи призводить до порушення плавності, фрагментарності, поділу одного речення на декілька комунікативно самостійних одиниць, наприклад: «Відкрили зошити. Працюємо. У вас десять хвилин. Перевірю». Також учитель має обов'язково враховувати реакцію учнів та намагатися втримати їхню увагу, викликати інтерес до повідомлення. Тому в усному мовленні часто з'являються інтонаційні виділення, підкреслення, уточнення певних деталей, автокоментування, повтори.

Однією з основних відмінностей усного мовлення є його тісний зв'язок із мовленнєвою або словесною імпровізацією, тому воно характеризується уривчастістю, самоперебиванням, лаконізмом та певною надмірністю.

Уривчастість пов'язана з недоречними паузами, коли вчитель обдумує, що сказати, формулює думку, добирає слова. Іноді пауза замінюється незрозумілими звуками на кшталт мугикання, клацання пальцями, окликами «Ну, як це краще сказати...», «Загалом...», «Ну-у-у-у», «Е-е-е...», «Коротше кажучи» і таке подібне.

Самоперебивання (зрив мовних конструкцій) – особливість усного мовлення, коли вчитель, не закінчивши речення, переривається і починає його знову, намагаючись сформулювати фразу іншими словами.

Лаконізм (економія) – вчитель пропускає слова, речення, які легко відновлюються учнями із контексту.

Надмірність (перевантаження) – не зовсім доцільні повтори, уточнення, перифрази (використання синонімічних структур), які зумовлені тим, що вчитель не завжди чітко може сформулювати думку і тому йому доводиться раз у раз повторюватися, аби досягти бажаних результатів.

Щоб уникнути або звести до мінімуму ці фактори, вчителю необхідно розвивати імпровізаційні навички усного мовлення або, іншими словами, працювати над словесною імпровізацією.

Досвідчені вчителі завжди мають у своєму арсеналі значну кількість прийомів, які можна використовувати у процесі вербальної комунікації. Проте доволі часто виникають певні нестандартні ситуації, в яких педагогу необхідно швидко приймати рішення, виявляти гнучкість в умовах таких ситуацій на уроці. Зокрема, В. Кан-Калик зазначає: «Щойно педагог заходить до аудиторії, його очікує безліч несподіванок..., які важко передбачити. Ось чому важливо швидко орієнтуватися та органічно імпровізувати» [5, с. 62].

Що ж являє собою словесна (мовленнєва) імпровізація та як розвивати імпровізаційні навички усного мовлення вчителя-словесника? Термін «словесна (або мовленнєва) імпровізація» складається із двох слів. Уточнюємо, прикметники «словесний» чи «мовленнєвий» похідні від іменників «слово» та «мовлення». Обидва вони широко вживаються у наукових дослідженнях поряд з іменником «імпровізація» та вказують на конкретний її різновид, тобто на імпровізацію, що відбувається у мовленні за допомогою слів. Вікіпедія подає таке визначення: *імпровізація* (фр. improvisation, італ. improvvisazione, лат. improvises – несподіваний) – мистецький твір, який створюється під час його виконання, або власне процес його творення [3]. Отже, якщо сприймати сполучення слів та висловлювань, які ми виголошуємо, як твір мистецтва, то звідси випливає, що *мовленнєва (словесна) імпровізація* – це унікальний текст (усний чи писемний), який створюється без попередньої підготовки, а також сам процес його творення. Ми визначаємо мовленнєву імпровізацію як уміння легко,

без затинань, пауз-зависань, слів-паразитів, спонтанно, без попередньої підготовки вільно говорити на будь-яку тему. Словесну імпровізацію не слід плутати із надмірною балакучістю, коли людина говорить просто багато та не по справі. Справжню словесну імпровізацію можна образно порівняти із майстерним «танцем слів».

Імпровізаційність завжди є компонентом мовленнєвої діяльності, який надає їй творчого забарвлення. Відповідно до джерела виникнення мовленнєва імпровізація може бути «природною, неспровокованою» (як засіб втілення певного педагогічного задуму та його оперативних коректувань) та «примусовою, спровокованою» (як засіб конкретизації певної ситуації на уроці відповідно до конкретних викликів). За якістю змісту, ступенем новизни імпровізація може бути «стандартною», у процесі якої використовуються типові, стандартні мовленнєві кліше, та «творчою», коли вчитель застосовує нешаблонні способи мовленнєвого впливу на учнів.

Чим допомагають учителю розвинуті імпровізаційні навички усного мовлення? Насамперед вони сприяють умінням швидко, точно, цікаво, змістовно, образно, без підготовки формулювати та висловлювати думки на будь-яку тему, вони дають можливість:

- позбавитися зайвих пауз, «зависань», «словесного сміття» у мовленні;
- змістовно та дотепно відповідати на будь-які запитання чи зауваження;
- вільно говорити без завченого тексту (лише з опорою на план);
- підтримувати та розвивати будь-яку бесіду;
- зацікавити учнів образним, експресивним, яскравим, грамотним мовленням.

Оскільки усне мовлення – це один із найважливіших інструментів вчителя-словесника, то цілком зрозуміло, що розвиток навичок мовленнєвої імпровізації є для нього надзвичайно актуальним завданням. Мовлення вчителя має бути яскравим, швидким та точним у доборі потрібних слів. Для розвитку навичок словесної імпровізації знадобиться копійка робота вчителя над собою. Для того щоб насправді покращити вчительський мовленнєвий рівень, навчити його ніколи не залежати від ситуації, в якій він може опинитися у процесі педагогічної взаємодії з дітьми, необхідно ретельно працювати з ним, у тому числі і у процесі післядипломного навчання, допомагаючи у розвитку певних чинників, що активно впливають на удосконалення мовленнєвої імпровізації. Серед основних чинників, над якими потрібно працювати, удосконалюючи їх, ми визначаємо:

- швидкість мислення – потрібно вчитися мислити швидко, інакше потрібний варіант фрази не знайдеться, коли це необхідно;

– асоціативне мислення – варто вчитися поєднувати різні картинки та інші «зліпки» дійсності між собою;

– нестандартне мислення – розширює обсяг варіантів мислення і відповідно висловлювань, саме нестандартність найбільше провокує емоційний відгук слухачів;

– уява – без її активної роботи не буде належної основи для висловлювань. Люди мислять не тільки абстрактно, але й образно. Якщо в уяві не з'являється певна «картинка», певний образ, то і мовлення стає біднішим;

– активний лексичний запас – зрозуміло, що чим він більший у вчителя, тим краще і багатше його мовлення;

– широкий активний арсенал цитат, образних зворотів, афоризмів, метафор, притч, історій тощо. Потрібно збирати ці перлини, запам'ятовувати та активно використовувати у мовленні.

На окреме акцентування заслуговують також культура та техніка мовлення вчителя: вимова, манера говорити, дикція, грамотність, відсутність слів-паразитів, уміння емоційно впливати на аудиторію за допомогою певних ключових слів та відповідного емоційного забарвлення мови, адже доволі часто вплив вимовленого слова більше залежить саме від сили переконання, ніж від змісту повідомлення. На думку дослідниці Н. Бабич, основними комунікативними ознаками культури мовлення, якими досконало має володіти вчитель, є грамотність, правильність, ясність, виразність, експресія, емоційність, точність, логічність, доречність та чистота [1, с. 116]. Коротко охарактеризуємо деякі з цих ознак, над якими необхідно працювати у процесі удосконалення професійної компетентності педагога.

1. Грамотність, правильність мовлення вчителя – основа його вербальної культури. Педагог є завжди взірцем правильної літературної мови, показує приклад грамотного вибору найбільш доречних лексичних одиниць, стилістичного варіанту, правильної орфоєпії тощо.

2. Ясність та виразність мовлення виявляються у чітких формулюваннях, досконалій техніці мовлення.

3. Експресивність – насиченість різноманітними стилістичними та фразеологічними зворотами, афоризмами та цитатами.

4. Емоційність – мовлення приваблює яскравістю, кожне слово породжує образи.

5. Точність і логічність зумовлені ґрунтовним знанням предмета мовлення, умінням правильно та точно висловлювати думки, добирати правильні слова, не порушувати смислових, структурних та інших важливих зв'язків у межах цілого висловлювання (тексту).

6. Чистота мовлення та його доречність передбачають дотримання певних норм орфоєпії, ви-

вання лексики, інтонації, а також здійснення правильного вибору найбільш доречних у кожному випадку мовних засобів.

Імпровізаційні навички та культуру усного мовлення вчителя у системі післядипломної освіти зокрема можна розвивати за допомогою відповідних тренувань. Наприклад, можна виконувати із вчителями на заняттях і такі вправи:

1. *Потік слів*. Слід протягом 1 хв. безперервно виголошувати іменники, які вам спадають на думку. Говорити потрібно швидко, не замовкаючи ані на секунду. Приблизний результат – майже 80 слів за хвилину. Під час такого виголошення активізується уява, налагоджується зв'язок «думка – слово», тренується здатність говорити швидко.

3 часом можна збільшувати час вправи до 5 хвилин, але це потрібно робити поступово. Головне – говорити без «зависань», якщо ж вони виникають, час краще не збільшувати.

Зрозуміло, що спочатку ви будете називати іменники певних смислових блоків (клас, школа, парта, учень, стіл, учитель, урок, дзвінок тощо), але оскільки ви будете говорити на великій швидкості, то блоки можуть закінчуватися, а уява буде працювати далі і перекидати вас у інший блок.

2. *Потік словосполучень*. Все майже так само, як і в першій вправі. Але тепер до іменників потрібно додати будь-яку частину мови (платок синій, сонце яскраве, учень пише, небо синіє, будинок вліво тощо). Важливо навчитися кидати уяву в різні боки, а не йти по прямій.

3. *Перехід за останнім словом*. Учасник виголошує речення, наступний бере останнє слово із цього речення і озвучує своє речення з цим словом і так далі. Наприклад: «Я завтра їду на відпочинок», «Відпочинок для активних людей полягає у зміні видів діяльності», «Діяльність ефективна тільки тоді, коли вона завершується добрим результатом» і т. д.

4. *Заповни середину*. Слід поєднати в оповідання два незв'язані речення: Наприклад, «Далеко на острові відбулося виверження вулкана»... «тому наша кішка сьогодні залишилася голодною». «Вулицею проїхала вантажівка»... «тому у Діда Мороза борода зелена». «Мама купила на базарі рибу»... «тому сьогодні ввечері довелося запалювати свічки».

5. *Складання фраз*. Потрібно скласти якнайбільше фраз, у яких слова починаються з букв: а) **А...**, **З...**, **П...**, **В...** (наприклад: А зорі падали вниз. Алла здалеку пізнала Віру.);

б) **Б...**, **П...**, **Л...**, **М...** (наприклад: Бабуся пішла ловити метеликів. Білий пухнастик лизав морозиво);

в) **С...**, **Д...**, **В...**, **К...** (наприклад: Садівник дбайливо висаджує квіти. Слова дарують витончену красу).

6. *Асоціації*. Вправу потрібно проводити у групі. Учасники по черзі називають іменники за асо-

ціаціями. Наприклад: море – сонце – космос – ракета – метал – завод – місто – автобус – шлях – асфальт – робітник тощо. Необхідно відпускати уяву, не прив'язуючись до певного смислового блоку.

7. *Конструктивне мислення.* Для проведення цієї вправи пропонують завдання: перестановкою літер у заданих «неправильних» словах потрібно сконструювати правильні, з отриманої групи слів необхідно виключити зайве по смислу. Наприклад:

АЛКС	ДРУЧПІНИК
ЧІНУ	ОШКАД
ГАЗИНМА	ТРАПА

Зайве слово «магазин»

8. *Розповідь за заданим початком* (наприклад, «Йшов собака по мосту...», «Сів лелека на димар...» тощо).

Отже, ми з'ясували, що однією з основних визначальних рис педагога є його добре розвинуте мовлення, зокрема й усне. Учитель завжди має бути взірцем грамотного, емоційного, експресивного мовлення, поширювачем високої культури мовлення, віртуозного володіння образним словом. Це відбуватиметься, зокрема, і за умови майстерного володіння вчителем мовленнєвою (словесною) імпрровізацією. Розвиток імпрровізаційних умінь усного мовлення вчителя – його актуальне завдання, над вирішенням якого він має працювати постійно, у тому числі і під час підвищення кваліфікації у системі післядипломної педагогічної освіти. Дієвим засобом удосконалення імпрровізаційних навичок можуть бути спеціальні тренінги та вправи.

Перспективу подальших досліджень зазначеної проблеми вбачаємо у розробці конкретних

методичних рекомендацій для викладачів інститутів післядипломної освіти щодо організації та проведення мовних тренінгів для вчителів різних спеціальностей.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. Львів : Світ, 2000. 232 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
3. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Імпрровізація>.
4. Голубовська І.О. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен. URL: http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica_1/025_033.pdf.
5. Загвязинский В., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Москва, 2005.
6. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. Москва, 1987.
7. Педагогічна майстерність : підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І.А. Зязюна. Київ : Вища школа, 1997.
8. Культура фахового мовлення / За ред. Н.Д. Бабич. Чернівці : Книги ХХІ, 2010.
9. Ламертон Д. Говори как Цицерон / пер. с англ. Джем Ламертон. Москва : АСТ; Астрел, 2015.
10. Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура українського фахового мовлення. Київ : ВЦ «Академія», 2017.
11. Щербакова Т.Н. Импрровизация как компонент творчества современного педагога. *Педагогическое мастерство* : материалы IV Междунар. науч. конф. (Москва, февраль 2017 г.). Москва : Буки-Веди, 2014. С. 13.